

Л. С. Ситник,

доктор економічних наук, професор,
e-mail: ludm_sytnyk@ukr.net,

Донецький національний університет ім. Василя Стуса, м. Вінниця

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. Визначення специфічних загроз економічній безпеці України, збереження макроекономічної стабільності, фінансової стійкості в умовах тривалої, високоінтенсивної війни набуває особливого значення і актуальності. Розуміння логіки посилення взаємовпливу небезпечних дій дозволить коригувати економічну політику держави та забезпечувати захищеність країни від зовнішніх та внутрішніх загроз. Практика доводить, що культура економічної політики в Україні, зорієнтована на забезпечення економічної безпеки, лише почала формуватися. У той же час повсякденна політика економічного розвитку країни потребує врахування як наявних, так і потенційних загроз в усіх сферах та галузях економіки, а також трансформаційних ризиків можливої їх реалізації під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми досягнення макроекономічної стабільності та економічної безпеки приділяли увагу і зарубіжні і вітчизняні вчені: Дж. М. Кейнс, М. Фрідман, Е. Райнерт, Д. Родрік, Дж. Стігліц, Дж. Вільямсон, В. Геєць, С. Кораблін [1].

Для країн, що у 1989-1990 рр. стали на шлях ринкового постіндустріального розвитку, Дж. Вільямсон визначив 10 найважливіших інструментів успішної економічної політики. Для вирішення завдань стабілізаційної економічної політики (економічне зростання, низька інфляція, стійкий платіжний баланс, рівномірний розподіл доходів) визначено початковий і поліпшені варіанти основних інструментів економічної політики. Перелік економічних інструментів включає: бюджетну дисципліну, пріоритети бюджетних видатків, податкову реформу, процентну ставку, валютний курс, торговельну політику, ПП, приватизацію, дерегуляцію, захист прав власності. До поліпшеного варіанту інструментів додаються заходи щодо соціального захисту і покращення функціонування суспільних інститутів. Набір рекомендованих політик фактично охоплював усі сфери поточних реформ в Україні до повномасштабної війни, представлених у спільній з МВФ Програмі розширеного фінансування. Але практика довела, що ані в Україні, ані в інших краї-

нах Східної Європи, які старанно виконували ці рекомендації, не було досягнуто очікуваних результатів.

Критика політики міжнародних фінансових інститутів, що пропонувалася для менш розвинутих економік з боку Дж. Стігліца, констатувала неможливість досягнення успіху у межах рекомендованих стабілізаційних політик. Не існує найкращих світових практик, а виявлення факторів, що гальмують економічне зростання кожної окремої країни, є більш перспективним.

С. О. Кораблін, досліджуючи специфіку малих сировинних економік, зробив висновок, що національні фінанси таких економік критично залежать від фаз глобальних циклів світової та сировинної кон'юнктури, і нівелювання сировинної вразливості вимагає технологічного розвитку і виробничої модернізації малих економік. Цей погляд збігається з думкою багатьох українських економістів щодо нагальної цільової модернізації вітчизняного виробництва.

Мета статті – оцінити внутрішній стан національної економіки та виявити специфічні загрози економічній безпеці в умовах війни, що впливають на майбутній економічний розвиток України та відновлення економічного зростання.

Виклад основного матеріалу. Для оцінювання якісних параметрів національної економіки використовують спроможність зберігати стійкість, конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі, стале і збалансоване зростання.

Експерти НІСД разом з представниками наукової спільноти, провідних закладів вищої освіти, фахових громадських організацій провели у 2022-2023 рр. експертно-аналітичне дослідження ризиків реалізації 56 загроз економічній безпеці України за сьома видами безпеки: макроекономічної, фінансової, інвестиційно-інноваційної, виробничої, зовнішньоекономічної, соціальної та продовольчої [2].

Науковці кафедри економіки України імені Михайла Туган-Барановського Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Гринів, Ю. Гончар, М. Квак ще у 2009 р. виділили 13 загроз дер-

жавності та можливе зміщення їх у площину національної безпеки [3, с. 7-10]: структурні диспропорції, тінізація і корумпованість української економіки, фінансова, соціальна, економічна з боку виробничої інфраструктури, енергетична, екологічна, технологічна, продовольча, боргова залежність еко-

номіки, недосконалість інституційної сфери, загроза, пов'язана з пошуком ренти в економіці України, інформаційна безпека.

Ці загрози сформувалися не тільки під час війни, а набагато раніше проголошення незалежності (табл. 1).

Таблиця 1

Індекси основних соціально-економічних показників, відсотків до попереднього року

Показники	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
ВВП у цінах попереднього року	105,9	103,1	104,1	90,2	102,5	103,4	103,2	96,2
У розрахунку на 1 особу	106,7	103,8	104,5	90,6	102,8	104,0	103,8	96,6
Реальний наявний дохід населення	104,1	123,9	117,1	79,6	110,9	110,9	109,0	102,6
Капітальні інвестиції	105,0	113	82,0	98,3	122,1	116,4	115,5	61,8

Розраховано автором на підставі даних [5, с. 333].

До перелічених загроз національній економіці та ефективності промислового виробництва пропонується додати такі небезпечні процеси на підприємствах, як порушення єдності простих моментів процесу праці та кругообігу промислового капіталу в трьох його функціональних формах – грошовій, продуктивній і товарній.

У виробництві ще за часів радянської епохи та особливо у 1990-ті роки порушилася єдність простих елементів процесу праці і відбулася деградація кожного з них окремо. Криза процесу праці виявилася у декваліфікації працездатного населення і відтворенні робочої сили у занепадаючому вигляді, зростанні чисельності зареєстрованих безробітних, невиплаті заробітної плати, падінні стимулів до високопродуктивної праці.

Затримка у виплаті заробітної плати відбувалася на підприємствах, які виконували важливі оборонні завдання, а саме: на підприємствах з виробництва спеціальної техніки, озброєнь і боєприпасів, авіакосмічної техніки, важкого машинобудування, верстатобудівної та інструментальної промисловості, виробництва засобів зв'язку, складної радіоелектронної апаратури [4, с. 9]. Затримка виплат зарплати зменшує купівельну спроможність населення, її можна розглядати як ще один податок поряд з офіційним прибутковим. Цей податок можна назвати прихованим, інфляційним податком. Звичайний інфляційний податок стягується у процесі покриття дефіциту бюджету шляхом грошової емісії, а приховане оподаткування відбувається за рахунок створення прихованого дефіциту бюджету. Тобто, коли частина бюджетного дефіциту просто не фінансується, і це нелегітимний спосіб скорочення державних витрат.

Криза предметів праці проявилася у втраті сировинної бази, що опинилася за кордоном, і відсутності у достатній кількості власних розроблених джерел нафти, газу та деяких інших видів сировини та енергоносіїв.

Для виживання застосовували виробництво на давальницькій сировині. Але при цьому виробничі

потужності ставали додатком грошових капіталів, відчужених від підприємств.

Криза засобів праці характеризується фізичним і моральним зношенням виробничих потужностей підприємств, деградацією їх структури. Процес проїдання основного капіталу знайшов відображення у скороченні ролі амортизації, яка не забезпечує навіть простого відтворення засобів виробництва. Реноваційні кошти під впливом інфляції, низьких норм амортизації і значного вилучення з ресурсів навіть простого відтворення для бюджетних цілей постійно знижувалися. Коштів на придбання нової техніки, проведення модернізації устаткування, технічне переозброєння виробництва немає. У той же час в Україну під виглядом технічних кредитів здійснювалася експансія енергетичного, хімічного, гірничо-видобувного та іншого устаткування. В результаті держава не має можливості здійснювати довгострокове кредитування власних проєктів і змушена прилаштовуватися на підряд до західних компаній на умовах іноземних інвесторів.

Деіндустріалізація країни відбувається через поглиблення кризи високотехнологічних і переробних галузей, ліквідацію конкурентоспроможних на світовому рівні підприємств і навіть галузей, перетворення України на постачальника дешевої сировини. Сировинні ресурси країни у зв'язку з вузькістю внутрішнього ринку за безцінь вивозяться за кордон, а власні переробні підприємства простоюють через відсутність сировини. На Дніпропетровщині металургійні підприємства простоювали через нестачу залізорудної сировини, експорт якої з Криворізького басейну був найбільш збитковим. Мали місце випадки прямого знищення засобів праці – під виглядом металобрухту вивозилося невикористана технологічна оснастка заводу залізобетонних виробів, електрозварювальне устаткування на підприємстві з виготовлення рейкозварювальних машин [4, с. 18].

Наочною формою проявлення небезпечних явищ стосовно грошового капіталу є стиснення оборотних коштів підприємств, їх нестача характерна

для підприємств усіх галузей промисловості і обумовила кризу платежів. Унаслідок цього відбулася деформація структури оборотних активів підприємств, найбільшу частку яких складає дебіторська заборгованість, а частка грошових коштів постійно

скорочується (з 1998 по 2022 р. частка ДЗ становила більше 60%, для порівняння: у 1990 р. – 5,5%) (табл. 2). Це обумовило погіршення фінансового стану підприємств і зростання тіньового сектору економіки.

Таблиця 2

Динаміка дебіторської заборгованості в національному господарстві України

Показники	1995	1998	1999	2000	2010	2020
Відношення ДЗ до ВВП, %	43	103,9	130,6	107,1	110,1	117
ДЗ в структурі оборотних активів підприємств, %	28,3	62,1	67,1	65,9	66,0	60,8
Відношення матеріальних оборотних коштів до основних виробничих фондів, %	47,9	10,9	12,1	13,4	18,2	16,4
Кошти та їх еквіваленти в структурі оборотних активів, %	5,9	2,0	2,2	3,5	4,0	7,4

Розраховано автором на підставі даних сайту міністерства фінансів України.

Небезпечні процеси в українській економіці підірвали ліквідність грошей, що призвело до припинення виконання ними функцій засобів нагромадження і міри вартості.

Втрата грошей загострила проблему фінансування оновлення основних виробничих фондів (продуктивного капіталу) (табл. 3).

Таблиця 3

Обсяг капітальних вкладень до основних фондів

Показники	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Капітальні вкладення до основних фондів у порівняних цінах, млн грн	55 368	16 097	13 955	16 400	18 250	17 480	18 530
Відсотків до ВВП, всього	22,7	17,2	13,6	18,0	16,4	13,5	14,0

Розраховано автором на підставі даних [5].

Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП України за 2010-2020 рр. не перевищувала 18% [5, с. 187], у той час як для модернізації економіки і подолання економічного відставання цей показник має становити щонайменше 25% ВВП. Основним джерелом капітальних інвестицій залишаються власні кошти підприємств.

У результаті загострення проблеми фінансування оновлення основних виробничих фондів (продуктивного капіталу) відбулося зниження питомої ваги фондів порівняно молодого віку і перспективною є тільки їх четверта частина (табл. 4).

Таблиця 4

Вартість нових основних засобів, що надійшли за рік

Види економічної діяльності	2015	2017	2018	2019	2020
Промисловість, відсотків до підсумку	25,8	35,2	36,8	45,5	35,7
Ступінь зносу основних засобів у промисловості, %	76,9	59,1	66,4	59,1	63,9

Розраховано автором на підставі даних [5, с. 226-227].

Кризі капіталу в продуктивній формі сприяє зниження витрат на НДДКР та інновації. Як наслідок, відбувається посилення відставання у впровадженні новітніх технологій і техніки. У процесі змін форм власності, акціонування, торгівлі цінними паперами виникли структурні розриви господарських, виробничих і технологічних зв'язків, які стали органічними. Міністерства поступово втрачали функції управління і контролю за господарською діяльністю підприємств.

Відтворення продуктивного капіталу в умовах зниження інвестиційної активності не є безперерв-

ним, а у разі порушення кругообігу продуктивного капіталу припиняється вироблення додаткової вартості і руйнується сам капітал.

Зміни, що відбулися в національній економіці з моменту проголошення незалежності, можна класифікувати, на перший погляд, як хаотичний набір внутрішньо суперечливих заходів, а з іншого боку, за оцінкою результатів, як послідовне цілеспрямоване руйнування виробничого базису продуктивних сил і перетворення економіки України на малу сировинну відкриту економіку з низькотехнологічною продукцією, з депресивним бізнес-кліматом, залеж-

ністю від глобальних циклів сировинної кон'юнктури. Це призвело до зниження економічної безпеки українців, посилення нестабільності економіки. Такому перетворенню сприяє і те, що світ увійшов у час динамічних змін. Невизначеність і нестабільність є визначальними характеристиками сучасності. Руйнується міжнародна система стратегічної стабільності.

Війна посилила і загострила вплив загроз на економіку. Так, у 2023 р. на перше місце за негативним впливом на економічну безпеку України в середньо- і довгостроковому вимірах ймовірністю настання вийшов показник високого рівня дефіциту бюджету з 0,9% ВВП у 2001 р. до 17,7% у 2022 р.

Значними є загрози нарощення державного боргу і видатків на його обслуговування до 105,3% ВВП (2022 р.) при гранично допустимій нормі¹ 60% ВВП (гранично допустима норма 60% ВВП була перетнута ще у 2016 р. – 69,2%), втрати податкових і митних надходжень до державних і місцевих бюджетів, недофінансування окремих статей видатків бюджетів. Наприклад, недофінансування витрат на оборону при нормі у 5% ВВП складає з 2014 р. до 2020 р. від 2,1 до 3,3% ВВП.

Серед найвагоміших загроз економічній безпеці виділяються найчутливіші до руйнівних наслідків війни – зменшення трудового потенціалу внаслідок вимушеної міграції населення за кордон, значної частки ВПО, втрати цивільного населення, фізична або фінансова нестача найбільш важливих ресурсів та матеріально-технічного забезпечення, а також загрози, які формуються внаслідок географії бойових дій – унеможливлення здійснення економічної діяльності на значних територіях, небезпека у функціонуванні логістичних маршрутів, різний потенціал диверсифікації виробничих та господарських процесів, згорання промислового та експортного потенціалу.

Посилюються загрози зростання сировинної та низькотехнологічної спрямованості експорту, збільшення негативного сальдо торгового балансу. Банківське кредитування інвестиційної діяльності зростається випереджаючими темпами. Значна частина кредитів йде на погашення старих кредитів. Гроші від експорту сировини не повертаються в країну.

Серед ризиків, що загрожують економічній безпеці України і можуть загальмувати повоєнне відновлення, зберігаються такі: погіршення довіри до органів державного управління, подальше зниження конкурентоспроможності українських виробників через зупинення інновацій, імпортозалежність на-

ціональної економіки, екологія довкілля, погіршення спроможності економіки до забезпечення продовольчої безпеки.

Разом з тим, Україні в умовах воєнного стану вдалося зберегти макроекономічну стійкість. За підсумками 2022 р. падіння ВВП становило 29,1%. У контрольованих межах залишається інфляція, утримана стабільність курсу гривні. У планових межах здійснюється наповнення державного бюджету. Швидка та ефективна мобілізація фінансових ресурсів, виконання бюджетних фінансових зобов'язань держави дозволили зберегти банківську стійкість і отримати широку міжнародну фінансову підтримку з боку МВФ та країн-партнерів.

Висновки. Підвищенню національної стійкості та якісних характеристик економіки сприятиме здійснення заходів по таких напрямках:

1. Відновлення соціально-економічної динаміки через активізацію банківського кредитування реального сектору економіки, дерегуляцію і розвиток підприємництва, спрощення доступу підприємств МСБ до державних закупівель, банківського фінансування, поліпшення корпоративного управління, створення нових робочих місць, корекцію механізмів антиінфляційної політики, координацію дій уряду і Національного банку, ефективне управління бюджетними видатками, прозорість і контроль над їх використанням. Необхідно припинити залежність НБУ від заокеанських центрів впливу, яка маскується під гаслами незалежності НБУ. НБУ повинен слугувати інтересам національної економіки, а не міжнародним фінансовим спекулянтам.

2. Розвиток внутрішнього ринку шляхом зменшення імпортозалежності національної економіки, поліпшення умов реалізації людського капіталу, підвищення гнучкості ринку праці на основі лібералізації регулювання форм зайнятості, декриміналізації та детінізації інституційної основи національної економіки, поповнення витрачених фінансових і матеріально-технічних запасів, модернізації економіки в умовах війни та повоєнного відновлення.

3. Активна експортна політика потребує зміни структури експорту, диверсифікації товарної номенклатури експорту, поглиблення участі України в проєктах макрорегіональної співпраці, зокрема активізації азійського вектору торгівлі, поживлення американського напрямку товарного експорту.

4. У подальшому органам державної влади доцільно модернізувати стратегії поведінки і забезпечити імплементацію імперативів економічної безпеки до повсякденної політики економічного розвитку.

Література

1. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. М.: ИД Гос. университета – Высшей Школы Экономики, 2011. 384 с.

¹ Гранично допустима норма загального державного боргу у 60% ВВП передбачена Бюджетним кодексом України.

2. Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану / Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. 14 с.
3. Економіка України : національна стратегія розвитку: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 444 с.
4. Ситник Л. С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством. Донецьк: ІЕП НАН України, 2000. 504 с.
5. Статистичний щорічник України 2020 р. / Державна служба статистики України. Київ, 2021.

References

1. Reinert, E. S. (2011). Kak bogatyie strany stali bogatymi, i pochemu bednyye strany ostayutsya bednymi [How rich countries became rich, and why poor countries remain poor]. Moscow, Publishing House State. University – Higher School of Economics. 384 p. [in Russian].
2. Aktualni vyklyky ta zahrozy ekonomichnii bezpetsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Current challenges and threats to the economic security of Ukraine in the conditions of martial law]. (2023). National Institute of Strategic Studies [in Ukrainian].
3. Ekonomika Ukrainy : natsionalna stratehiia rozvytku [Economy of Ukraine: national development strategy]. (2008). Lviv, Publishing Center LNU named after I. Franko. 444 p. [in Ukrainian].
4. Sytnyk, L. S. (2000). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm antykrizovoho upravlinnia pidpriemstvom [Organizational and economic mechanism of anti-crisis management of the enterprise]. Donetsk, IIE of NAS of Ukraine. 504 p. [in Ukrainian].
5. Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy 2020 r. [Statistical Yearbook of Ukraine 2020]. (2021). Kyiv, State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

Ситник Л. С. Економічна безпека та якісні характеристики національної економіки в умовах війни

Узагальнено загрози економічній безпеці України до і в умовах війни. На додаток до виявлених науковцями загроз економічній безпеці запропоновано використовувати кризовий стан та банкрутство підприємств, що формуються під впливом порушення єдності простих моментів процесу праці та кругообігу промислового капіталу в його функціональних формах.

Доведено, що погіршення економічної безпеки є наслідком неефективної економічної політики держави. Порівняння загроз до і в умовах війни показало, що війна тільки посилила і загострила їхній вплив на економіку. Формування загроз почалося навіть раніше проголошення незалежності країни. Оцінка внутрішнього середовища національної економіки за 2000-2020 рр. показала відсутність виконання пріоритетних завдань розвитку країни, а також те, що серед ключових чинників підвищення рівня фінансової стійкості немає майже жодного з позитивною тенденцією.

Зміни в національній економіці за оцінкою результатів класифіковано як послідовне цілеспрямоване руйнування базису продуктивних сил і перетворення економіки України на малу сировинну відкриту економіку з низькотехнологічною продукцією і залежністю від глобальних циклів сировинної кон'юнктури.

Ключові слова: економічна безпека, загрози, війна, якісні параметри національної економіки, мала сировинна економіка, криза простих елементів процесу праці, функціональні форми промислового капіталу.

Sytnyk L. Economic Security and Qualitative Characteristics of the National Economy in the Conditions of War

Threats to the economic security of Ukraine before and during the war are summarized. In addition to the threats to economic security identified by scientists, it is proposed to use the state of crisis and bankruptcy of enterprises, which are formed under the influence of a violation of the unity of the simple moments of the labor process and the circulation of industrial capital in its functional forms.

It has been proven that the deterioration of economic security is a consequence of the ineffective economic policy of the state. A comparison of threats before and during the war showed that the war intensified and exacerbated their impact on the economy. The formation of threats began even before the declaration of independence of the country. The assessment of the internal environment of the national economy for 2000 - 2020 showed the lack of fulfillment of the priority tasks of the country's development, as well as the fact that among the key factors of increasing the level of financial stability there is almost none with a positive trend.

Changes in the national economy, based on the evaluation of the results, are classified as a consistent purposeful destruction of the base of productive forces and the transformation of Ukraine's economy into a small raw material open economy with low-tech products and dependence on global commodity cycles.

Keywords: economic security, threats, war, qualitative parameters of the national economy, small raw material economy, crisis of simple elements of the labor process, functional forms of industrial capital.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції 28.08.2023